

УДК 811.161.3–3

Фразеалагізмы з кампанентамі лексіка-семантычнай групы 'рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры'

Л. У. ЗАЙЦАВА

Цела чалавека з'яўляецца са старажытнасці своеасаблівай крыніцай пазнання і асэнсавання сусвету. Назіранні за самім сабой, за сваёй знешнасцю пераносяцца на з'явы рэчаіснасці. "Дзякуючы таму, што часткі цела знаходзяцца перад вачыма, яны і становяцца своеасаблівымі эталонамі для параўнання" [1, с. 104]. На вербальным узроўні найвялікшай вобразнасці падобная інтэрпрэтацыя дасягае ў саматычных фразеалагізмах, асноўным кампанентам якіх з'яўляюцца "назвы частак цела і органаў жывога арганізма" [2, с. 7].

Даследаванне саматычных фразеалагізмаў беларускай мовы ў асноўным абмежавана пэўнай колькасцю саматызмаў [3], іх вывучэннем з пункту гледжання выкарыстання ў літаратуры пэўнага жанру [4]. Пэўныя групы саматычных фразеалагізмаў даследуюцца з пункту гледжання этнакультуралогіі [5; 6]. Асобнае даследаванне прысвечана аналізу саматычнай лексікі ў плане вывучэння пытання аб фарміраванні слоўнікавага складу беларускай і рускай моў [2].

Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца даследаванне фразеалагічных адзінак (ФА) з кампанентамі, якія складаюць лексіка-семантычную групу 'рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры'. Для дасягнення пастаўленай мэты былі выкананы наступныя задачы: выдзелены з разраду саматычных фразеалагізмаў адзінкі з саматызмамі абранай групы, устаноўлена іх агульная і кампанентная колькасць, дадзены семантычны і этымалагічны аналіз, зроблена спроба выявіць сістэмныя адносіны, структурную і стыльовую характарыстыку фразеалагічных адзінак з кампанентамі лексіка-семантычнай групы 'рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры'.

Базай даследавання паслужыў матэрыял "Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы" (ФСБМ) І. Я. Лепшава, які змяшчае каля 6000 ФА і на сённяшні дзень з'яўляецца найбольш поўным фразеалагічным слоўнікам у беларускай лексікаграфіі [7]. Намі выдзелена больш за 1500 ФА з рознымі саматычнымі кампанентамі. ФА з кампанентамі лексіка-семантычнай групы 'рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры', да якіх адносяцца лексемы *барада*, *вусы*, *валасы*, *брыво*, *чуб*, *шэрсць*, *грыва*, налічваюць 27 адзінак. Невялікая колькасць фразеалагізмаў з названымі лексемамі, на нашу думку, тлумачыцца ўяўленнямі носьбітаў мовы аб нязначнай функцыянальнай ролі пералічаных найменняў частак цела ў жыццядзейнасці чалавека ў параўнанні з іншымі органамі (сэрца, рукі, ногі, галава). (Заўважым, што мы не закранаем у гэтым артыкуле міфалагічную сферу, у якой *валасам* і *барадзе* прыпісваюцца значныя містычныя якасці).

Колькасныя адносіны фразеалагічных адзінак з пералічанымі саматызмамі адлюстраваны ў табліцы:

Саматызм	Колькасць ФА	Працэнт
Волас (валасок, валасы, валоссе)	13	≈ 48 %
Вус (вусы)	4	≈ 15 %
Барада	3	≈ 11 %
Шэрсць	3	≈ 11 %
Брыво	2	≈ 7 %
Грыва	1	≈ 4 %
Чуб	1	≈ 4 %

Як відаць, колькасная перавага ў выдзеленай мікрагрупе належыць ФА з саматызмам *волас* ($\approx 48\%$). Да іх адносяцца: *на валаску, да сівых валасоў, волас з галавы не ўпадзе, выдраць лысаму валоссе (валасы), на валасок, валасы становяцца дыбам, вісець на валаску, волас у волас, на волас, ні на волас, прыцягваць за валасы, рваць на сабе валасы, трымацца на валаску*. Літаральны сэнс саматызма *волас* – “рагавое ніткападобнае ўтварэнне на скуры чалавека і жывёл” [8, с. 116]. Гэта лексема займае цэнтральнае месца ў азначаным семантычным полі. Кампанент *волас* выступае як у адзіночным (*волас, валасок, валоссе*), так і ў множным ліку (*валасы*), што таксама пашырае кола яго ўжывання.

ФА з лексмай *волас (валасы)* валодаюць разнастайнай семантыкай. Намі былі вызначаны асноўныя тэматычныя групы, якія рэалізуюць найменні:

- псіхічнага і фізічнага стану чалавека: *на валасок* ‘у стане вельмі небяспечным, блізкім да чаго-н.’; *на валаску* ‘у стане вельмі небяспечным, блізкім да чаго-н.’; *вісець на валаску* ‘аказвацца ў вельмі ненадзейным становішчы’; *трымацца на валаску* ‘знаходзіцца ў вельмі ненадзейным, небяспечным становішчы’; *волас з галавы не ўпадзе* ‘ніхто не крапе каго-н., не зробіць яму ніякай шкоды’; *валасы становяцца дыбам* ‘хто-н. адчувае моцны страх, жах’; *рваць на сабе валасы* ‘адчайвацца, вельмі моцна перажываць, гараваць’;

- меры і ступені: *на волас* 1) ‘трошачкі, ледзь-ледзь’; 2) ‘ніколькі, зусім’; *ні на волас* ‘ніколькі, зусім’;

- узросту: *да сівых валасоў* ‘да старэчага ўзросту, да глыбокай старасці’;

- падабенства: *волас у волас* ‘такія падобныя, што цяжка адрозніць’;

- манеры паводзін і спосабу дзеяння: *выдраць лысаму валоссе* ‘зробіць ці, выхваляючыся, мець намеры зробіць што-н. недарэчнае’; *прыцягваць за валасы* ‘непраўдана, беспадстаўна выкарыстоўваць што-н. у якасці доказаў’.

Названы кампанент пераасэнсоўваецца ў шэрагу ФА і трансфармуецца ў накірунку набывання большай экспрэсіўнасці з дапамогай словаўтваральнага афікса *-ок-* з семай памяншальнасці: *волас* – *валасок* (маленькі, кароткі волас). Такім чынам, саматызм *волас (валасы, валасок)* становіцца своеасаблівай адзінкай вымярэння, па-першае, адлегласці (параўнаем з архаізмам *локаць* – 0,71 м): *ні на волас*; па-другое, узросту: *да сівых валасоў*; па-трэцяе, псіхалагічнага стану: *на валаску, на валасок*.

Большасць акрэсленых фразеалагічных адзінак набыла метафарычны сэнс на аснове прамога значэння кампанентаў, якія ўваходзяць у іх склад.

У “Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў” М. К. Клышкі падаецца шэраг сінонімаў да лексемы *валасы*. Цікавым з’яўляецца факт, што з ліку магчымых сінонімаў *чупрына, чуб, шавялюра, локаны, кудзеркі, космы, стрыжакі, кучары, кудлы, патлы, каўтуны, грыва, хохол, віхор, віхры, возжык, буклі* [9, с. 83] у саматычных фразеалагічных адзінках замацаваўся толькі кампанент *чуб*: *брацца за чубы* 1) ‘біцца, змагацца; весці бой’; 2) ‘задзірацца, даводзіць справу да сутычкі’. На наш погляд, гэта тлумачыцца адносінамі “род – від”, якія прадстаўлены ў дадзеным сінанімічным радзе. Лексема *валасы* выражае дамінантнае значэнне (рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры), характэрнае для ўсяго сінанімічнага рада, а дадатковыя семы знаходзяцца на перыферыі.

Вялікую цікавасць сярод саматычных кампанентаў адзначанай групы выклікаюць лексемы *барода* і *вусы (вус)*. Названыя саматызмы ўспрымаюцца носьбітамі мовы ў якасці партрэтных рыс абавязкова сталага мужчыны, а таму, як можна меркаваць, характарызуюць якасці чалавека, што дасягаюцца ў пэўным узросце, набываюцца з вопытам. У сімвалічным сэнсе названыя словы атаясамліваюцца з лексэмамі “стары”, “умудроны” і з’яўляюцца паказчыкамі жыццёвых дасягненняў: *браць Бога за бароду* ‘дасягаць вяршынь беззаганнасці, бездакорнасці’; *матаць на вус* ‘цвёрда запамінаць, улічваць на будучае’; *самі з вусамі* ‘не горшыя за іншых’. Што тычыцца фразеалагізма з *бародой*, то ён мае значэнне ‘няновы, нясвежы, ужо вядомы’ і рэалізуецца ў тэмпаральным кантэксце. ФА *і ў вус не дуць* абазначае ‘не звяртаць ніякай увагі, не турбавацца’, выяўляючы псіхічны стан чалавека. Акрамя таго, другасныя палавыя прыкметы мужчыны нагадваюць маску, якая закрывае альбо хавае частку твара, менавіта таму сэнс ФА *ў вусы, у бароду* (смяяцца, пасміхацца) трансфармуецца ва ўсведамленні носьбітаў мовы як ‘ціха і непрыкметна’.

Да лексіка-семантычнай групы ‘рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры’ адносяцца саматызмы *шэрсць, грыва*. ФА з азначанымі кампанентамі не толькі называюць дзеянне чалавека, але і характарызуюць яго: *гладзіць па шэрсі* ‘ва ўсім дагаджаць, не прычыць’; *гладзіць супраць шэрсі* ‘ні ў чым не дагаджаць, рабіць наперакор каму-н.’; *супраць шэрсі* ‘не так, як каму-н. хочацца; наперакор каму-н.’; *і ў хвост і ў грыву* ‘вельмі моцна гнаць, паганяць; бязлітасна, непрымірыма (біць, лупіць, крыць і пад.)’.

Фразеалагічныя адзінкі з лексмай *брыво* абазначаюць спосаб дзеяння: *не ў брыво, а ў вока* ‘вельмі трапна, дакладна’ – *Вы нічога не чытаеце. Самі пішаце, а нічога не чытаеце. – Правільна, Наташа. Не ў брыво, а ў вока бі, – ухваліла Валянціна Андрэеўна (Шамякін) [7, т. 1, с. 132 – 133]; манеру паводзін чалавека: *і брывом не вядзе* ‘ніяк не рэагуе, не звяртае ніякай увагі’ – *Бацька якраз з мужчынамі сядзеў на мяжы і на сварку жанчын нават вокам не павёў* (Карпюк) [7, т. 1, с. 238].*

Аналіз семантыкі названых ФА указвае на тое, што нават сярод такой невялікай па колькасным складзе групе сустракаюцца выпадкі сінаніміі, антаніміі і мнагазначнасці. Так, сінанімічнымі з’яўляюцца фраземы *на валаску* ‘ў вельмі небяспечным становішчы’ і *на валасок* ‘у стане вельмі небяспечным, блізкім да чаго-н.’; *вісець на валаску* ‘аказвацца ў вельмі ненадзейным становішчы’ і *трымацца на валаску* ‘знаходзіцца ў вельмі ненадзейным, небяспечным становішчы’; *на волас* у значэнні ‘ніколькі, зусім’ і *ні на волас* ‘ніколькі, зусім’; *ў бараду* ‘ціха і непрыкметна’ і *ў вусы* ‘ціха і непрыкметна’. Трэба адзначыць, што саматычныя кампаненты *барада* і *вусы* ў ізаляваным успрыманні не з’яўляюцца лексэмамі-сінонімамі, а фразеалагізмамі з імі ўтвараюць сінанімічную пару.

У выдзеленай групе саматычных фразеалагізмаў адзначаны два выпадкі антаніміі Першая пара – *гладзіць супраць шэрсі* і *гладзіць па шэрсі* – аднаструктурная. Яна адрозніваецца антанімічнымі прыназоўнікамі (*супраць – па*) і адносіцца да заанімічнага тыпу. Другая антанімічная пара – *гладзіць супраць шэрсі* і *пагладзіць па галоўцы* – адносіцца да гібрыдных фразеалагізмаў-антонімаў, а іменна заанімічнага і антрапанімічнага. Менавіта аб гэтым адзінкавым прыкладзе фразеалагічнай антаніміі і гаворыць М. У. Юнаш, калі зазначае: “Фразеалагічныя антонімы, як правіла, антрапанімічныя. Сустракаюцца толькі адзінкавыя прыклады 1) заанімічнага і антрапанімічнага і 2) заанімічнага і заанімічнага выказаў” [10, с. 121].

Аналіз ФА з кампанентамі адзінкі лексіка-семантычнай групы ‘рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры’ дазваляе адзначыць, што з 27 ФА тром уласціва граматычная катэгорыя мнагазначнасці: *брацца за чубы* 1) ‘біцца, змагацца; весці бой’; 2) ‘задзірацца, даводзіць справу да сутычкі’; *на волас* 1) ‘трошчкі, ледзь-ледзь’; 2) ‘ніколькі, зусім’; *і ў хвост і ў грыву* 1) ‘вельмі моцна (гнаць, паганяць)’; 2) ‘бязлітасна, непрымірыма (біць, лупіць, крыць і пад.)’.

У межах аналізуемай групы вылучаюцца чатыры ФА, у склад якіх уваходзяць адразу два саматызмы: *волас з галавы не ўпадзе; не ў брыво, а ў вока; і ў хвост і ў грыву; волас у волас*. Што тычыцца апошняй, то яна ўяўляе сабой выраз “таўталагічнага тыпу” [11, с. 50].

Пры разглядзе ФА нельга не закрануць пытанне этымалогіі, бо “свядомае і асэнсаванае засваенне, а затым і ўжыванне шмат якіх фразеалагізмаў можа быць паспяховым толькі пры ўмове, калі носьбіт мовы ведае вытокі, гісторыю ўзнікнення гэтых выказаў” [12, с. 3]. На падставе звестак аб крыніцах паходжання ФА, змешчаных у “Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава, фразеалагізмы з кампанентамі лексіка-семантычнай групы ‘рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры’ можна разбіць на групы:

- ФА, у аснове якіх ляжыць гіпербалічны вобраз: *валасы сталі дыбам, прыцягваць за валасы*;
- ФА жэставага паходжання: *і брывом не вядзе, рваць на сабе валасы*;
- ФА, якія склаліся на аснове свабодных словазлучэнняў: *да сівых валасоў; і ў хвост і ў грыву*;
- ФА, запазычаныя з літаратурных крыніц: *вісець на валаску* (паданне пра цара Дзянісія Старэйшага і яго прыбліжанага Дамокла), *волас з галавы не ўпадзе* (Біблія), *выдраць лысаму валоссе* (паэма К. Крапівы “Хвядос – Чырвоны нос” 1930 г.);
- ФА, у якой знайшла адлюстраванне нервоная прывычка чалавека: *матаць на вус*;
- ФА, утвораная ад іншай ФА (*вісець на валаску*) у выніку ўсячэння яго дзеяслоўнага кампанента: *на валаску*.

У залежнасці ад сферы выкарыстання ўсе фразеалагізмы беларускай мовы падзяляюцца на агульнаўжывальныя, кніжныя і размоўныя [7, т. 1, с. 9]. Амаль усе пералічаныя адзінкі ў ФСБМ падаюцца з паметай разм. – размоўны (г. зн. “маюць стылістычныя адценні прастамоўнасці, грубасці, вульгарнасці” [13, с. 147]. Цікавым з’яўляецца той факт, што нават фразеалагічная адзінка *волас з галавы не ўпадзе*, запазычаная з царкоўнаславянскай мовы, мае названую памету [7, т. 1, с.183]. На наш погляд, гэта тлумачыцца шырокім распаўсюджаннем і папулярнасцю евангельскага тэксту.

Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка “з’яўляецца састаўной часткай значэння фразеалагізма, яго сэнсавым адценнем” [13, с. 149]. Так, фразеалагічныя адзінкі *брацца за чубы, прыцягваць за валасы* маюць памету неадабр. (неадабральнае), а *ФА браць Бога за бараду, выдраць лысаму валоссе* – іран. (іранічнае).

Як вядома, любы фразеалагізм – гэта “не менш як двухкампанентная моўная адзінка” [7, с. 6]. Менавіта таму мы не можам пакінуць па-за ўвагай структурны склад *ФА* з кампанентамі лексіка-семантычнай групы ‘рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры’.

Будова названых *ФА* адлюстравана ў табліцы:

ДУХКАМПАНАЕНТНЫЯ		
МАДЭЛЬ <i>ФА</i>	КОЛЬКАСЦЬ <i>ФА</i>	ПРЫКЛАДЫ
‘прыназоўнік+назоўнік’	7	<i>з барадой, у бараду, на валаску, на валасок, на волас, у вус, супраць шэрсці</i>
ШМАТКАМПАНАЕНТНЫЯ		
СТРУКТУРА І МАДЭЛЬ <i>ФА</i>	КОЛЬКАСЦЬ <i>ФА</i>	ПРЫКЛАДЫ
‘прыназоўнік+прыметнік+назоўнік’	1	<i>да сівых валасоў</i>
‘дзеяслоў+прыназоўнік+назоўнік’	7	<i>брацца за чубы, вісець на валаску, гладзіць па шэрсці, гладзіць супраць шэрсці, матаць на вус, прыцягваць за валасы, трымацца на валаску</i>
‘дзеяслоў+назоўнік+назоўнік’	1	<i>выдраць лысаму валоссе</i>
‘назоўнік+прыназоўнік+назоўнік’	1	<i>волас у волас</i>
‘займеннік+прыназоўнік+назоўнік’	1	<i>самі з вусамі</i>
‘часціца+прыназоўнік+назоўнік’	1	<i>ні на волас</i>
<i>ФА</i> = аднародныя члены сказа, звязаныя злучальнай сувяззю	2	<i>не ў брыво, а ў вока; і ў хвост і ў грыву</i>
<i>ФА</i> са структурай сказа	6	<i>браць Бога за бараду; валасы становяцца дыбам; волас з галавы не ўпадзе; і ў вус не дзьмуць; рваць на сабе валасы; і нават брывом не вядзе</i>

Прыведзеныя дадзеныя паказваюць, што *ФА* падзяляюцца на двухкампанентныя і шматкампанентныя. Першыя, у сваю чаргу, прадстаўлены спалучэннем назоўніка з прыназоўнікам. Сярод другіх асноўную колькасць складаюць дзеяслоўныя фраземы і фраземы са структурай сказа.

Такім чынам, праведзены аналіз фразеалагічных адзінак з кампанентамі лексіка-семантычнай групы ‘рагавыя ніткападобныя ўтварэнні на скуры’ дазваляе сцвярджаць, што дадзеная група абмяжоўваецца 27 фразеалагічнымі адзінкамі, якія тым не менш характарызуюцца мнагазначнасцю, уступаюць у адносіны сінаніміі і антаніміі, выяўляюць структурную (двух- і шматкампанентная) і сэнсавую (псіхічны і фізічны стан, дзеянні чалавека, мера і ступень, узрост, падабенства, манера паводзін і спосаб дзеяння) разнастайнасць і з’яўляюцца стылістычна маркіраванымі фразеалагічнымі адзінкамі.

Abstract. The paper analyses phraseological units of the lexical semantic group “horny thread-like formations on the skin”, establishes the types of meanings, determines the etymology and considers quantitative relations within the group, the phenomena of polysemy, synonymy and antonymy.

Літаратура

1 Чайко, Т. Н. Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике [Текст] / Т. Н. Чайко // Вопросы ономастики. – Свердловск, 1974, – № 8 – 9. – С. 98 – 106.

2 Козырев, И. С. Формирование словарных составов русского и белорусского языков: Соматическая лексика [Текст] / И. С. Козырев. – Мн.: Нар. асвета, 1983. – 127 с.

3 Мордкович, Э. М. Белорусская соматическая фразеология: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук / Э. М. Мордкович; Ин-т языкозн. АНБССР. – 24 с.

4 Юнаш, М. У. Саматычныя фразеалагізмы ў мастацкім маўленні: семантычны і функцыянальна-стылістычны аспекты (на матэрыяле беларускай драматургіі): аўтарэф. дыс. на суіск. канд. філал. навук / М. У. Юнаш; Беларус. дзярж. ун-т. – Мн., 2005. – 21 с.

5 Ляшчынская, В. А. Саматычныя фразеалагізмы ў мове Янкі Купалы [Тэкст] / В. А. Ляшчынская // Беларуская лінгвістыка. – 2003. – Вып. 53. – С. 72 – 77.

6 Ляшчынская, В. А. Фразеалагічная “анатомія” ў мове Янкі Купалы [Тэкст] / В. А. Ляшчынская // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. Филологические науки. – 2002. – № 1 (10). – С. 100 – 104.

7 Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы [Тэкст] / І. Я. Лепешаў: у 2 т. – Мн.: БелЭн, 1993.

Т. 1 – БелЭн, 1993. – 590 с.

Т. 2 – БелЭн, 1993. – 607с.

8 Глумачальны слоўнік беларуская літаратурнай мовы [Тэкст] / пад. рэд. М. Р. Судні-ка, М. Н. Крыўко. – Мн.: БелЭн, 1996. – 784 с.

9 Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў [Тэкст] / М. К. Клышка. – Мн.: Вышэйш. школа, 1976. – 592 с.

10 Юнаш, М. У. Антанімія саматычных фразеалагізмаў (на матэрыяле беларускай драматургіі) [Тэкст] / М. У. Юнаш // VII навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу: [зб. навук. арт.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2005. – С. 118 – 121.

11 Гюлумянц, К. М. Некоторые наблюдения над соматическими фразеологизмами восточнославянских языков [Текст] / К. М. Гюлумянц // Веснік БДУ. Серыя 4. 1985, – № 2. – С. 48 – 52.

12 Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў [Тэкст] / І. Я. Лепешаў. – Мн.: БелЭн, 2004. – 448 с.

13 Красней, В. П. Грані слова [Тэкст]: вучэбны дапаможнік / В. П. Красней. – Мн.: Нар. асвета, 1986. – 173 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 30.03.07